

BEVEZETÉS

K. ma körülbelül tizenkétezer lakosú, tipikusan alföldi kisváros a Közép-Tiszavidék,⁵⁶ azaz a Mezőcsát–Tiszaújváros–Polgár–Balmazújváros–Kunhegyes–Heves települések által körülhatárolható, 3328 km²-nyi térség területén, Jász-Nagykun-Szolnok megye északi részén. A település teljes területe: 209,97 km²; belterülete: 11,91 km². Lakosainak pontos száma a 2001. évi népszámlálás adatai szerint – a következő évben függetlenné vált L. lélekszámával együtt – 12 812 fő volt.

A város – bár alkalmanként ma is egykori mezővárosként emlegetik – a térség számos más településéhez, ún. „kismezővárosához” (pl. Heves, Kunhegyes, Kunmadaras, Mezőcsát, Poroszló, Tiszafüred) hasonlatosan valójában soha nem tartozott a valódi, alföldi mezővárosok közé. 1746-tól a 20. század elejéig használt mezővárosi címét, csupán Mária Teréziától 1744-ben kapott vásártartási jogának köszönhető.

Napjainkban közigazgatásilag K.-hoz tartozik a vele közvetlenül szomszédos T. és a várostól körülbelül tizenhat kilométerre keletre, a 88-as út mellett fekvő Ó. Ez a ma körülbelül százhetven bejelentett, de valójában alig több mint száznegyven ténylegesen helyben lakó lakossal bíró településrész a 20. század közepén, a tagosítások és államosítások során, illetve után létrehozott, állami gazdasági típusházakból álló, jellegzetesen szocialista „újfalú”, napjainkban gyakorlatilag százszázalékos munkanélküliséggel.

⁵⁶ A Közép-Tiszavidék, ma megközelítőleg százhetvenezer lakója Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megye több mint hetven kisebb-nagyobb településén él. Annak ellenére, hogy e terület sajátosságait, adottságait tekintve természetföldrajzi egység, a „történelmi táj” megjelölés még egyes speciális jellemzőinek kiragadásával sem alkalmazható rá. A Közép-Tiszavidék legfontosabb jellemzői a „határzóna jelleg”, a „megyehatár menti fekvés” és a társadalmi-gazdasági hátrányok több évszázados érvényesülése lehetnek.

A közelmúltig szintén K.-hoz tartozott a várostól délre, hét kilométerre levő – imént már említett – L.⁵⁷ is, mely egy 2000. június 18-ai helyi népszavazás eredményeként 2002-vel (újra) önálló településsé lett.

A TELEPÜLÉS TÖRTÉNETE

A város nevét elsőként egy 1273-as oklevél említi, de a tény, hogy a helyi református templom nyolcvanas évekbeli restaurálásakor a Közép-Tiszavidék egyik legnagyobb, 13. század eleji román stílusú templomának falmaradványait sikerült feltárni, azt valószínűsíti, hogy e helyen már az első írásos említést megelőzően is jelentős település lehetett.

A település hajdani területe 1198-ig nagy valószínűséggel királyi birtok volt, majd 1198 és 1536 között valószínűleg a váradi püspök falvainak egyike. Ekkor (Szapolyai) János király a települést a környező nagy kiterjedésű földterületekkel együtt befolyásos hívének, Szemere Sebestyénnek adományozta. A Szemere nemzetség fiúági kihalása után rokonaik, a Pankotay család birtokolta a területet egészen a 19. század közepéig, az utolsó leszármazott haláláig.

A török hódoltság idején, az ekkor a szolnoki szandzsák területéhez tartozó falu több alkalommal is elnéptelenedett, de pár éven belül mindannyiszor újranepeült. A Rákóczi-szabadságharc idején, 1705-ben Rabutin de Bussy⁵⁸ labanc generális rác martalócai perzselték fel.

1701-ben a falu jogi helyzetét három évtizedre, további történetét, lakosságának sorsát, összetételét pedig lényegesen hosszabb távra meghatározó esemény történt, amikor a Pankotay család erdélyi ága a falu felét eladta az itt élő jobbágyoknak. Az ezen aktus következtében létrejött viszonylagos önállóság némileg a szabad királyi

⁵⁷ L.-t 1984-ben, a várossá nyilvánításkor csatolták K.-hoz. A település(rész) sorsát eldöntő helyi népszavazáson a falubeliek 96,6 százaléka szavazott a különválásra.

⁵⁸ Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717): I. Lipót király francia származású hadvezére. Jelentős szerepe volt a török Magyarországról való kiűzésében. 1695-től Erdély katonai főparancsnoka lett, később a császáriak tábornagyaként Rákóczi kurucái ellen harcolt.

községekhez tette hasonlatossá a települést. Ezekben az évtizedekben a helyi jobbágyság mentesült a földesúri terhek alól, szabadon választhatta bíráit és előljáróit, szabadon rendelkezett a határ felével, szabadon birtokolta a vadászati és halászati jogot, csakúgy mint a malmok, mészárszékek és kocsmáltatás jogát. Mindennek következményeként K. ezekben az években a Borsod megye déli területeiről és Szabolcs megyéből menekülő, szökött kálvinista jobbágyság gyűjtőtelepülése lett. 1733-ban a Pankotayak visszakövetelték korábbi birtokrészüket, minekutána a helyi jobbágyok elvesztve kiváltságait fokozatosan visszasüllyedtek korábbi helyzetükbe.

Az 1746-tól mezővárosként (is) emlegetett K. lakóinak számáról a II. József uralkodása alatt, 1784 és 1787 között végrehajtott első magyarországi népszámlálástól kezdve vannak pontos adataink. A település jogi népessége ez idő tájt 3499 fő volt, melyből 104 volt a nemesek, 63 a polgárok, 115 a parasztok és 468 a zsellérek száma. (Cigány lakosokról ebből a korból – legalábbis egyelőre – nincs tudomásunk.)

A város – már említett – barokk jellegű református templomát egy középkori templom helyén, részben annak maradványait felhasználva a 18. század második felében építették. Míg klasszicista stílusú római katolikus temploma – néhány évtizeddel később – 1819 és 1827 között épült, bár oltárképeinek egy része csak a 19. század közepén készült el.

1840 körül több nemesi lak és kisebb kastély épült a városban, közöttük L. I. (1811–1882) alispán, 1848/49-ben helyettes kormánybiztos kúriája, melyben 1953 óta a szabadságharc egyik helybéli kötődésű tábornokáról elnevezett múzeum működik. 1849 márciusában ebben az épületben működött a magyar honvédsereg fővezérége.

A 19. század közepére, második felére a már korábban is messze földön híres nyergesek mellett a helyi asztalosok és fazekasok – sajátosan itteni bútór-, illetve edénystílust kialakítva – szintén komoly hírnévre tettek szert. A céhek lassú megszűnése után, 1876-tól kezdtek létrejönni a különböző mesterségek iparos társaságai, majd 1889-ben megalakult a helyi ipartestület.

A változások eredményeként a város az évszázad második felére a járás kereskedelmi és ipari központjává vált, bár vonzáskörzete – fo-

lyamatos megyeszéli fekvéséből fakadóan⁵⁹ – nemcsak a járás, de a megye határait is túllépte.

K. polgári fejlődése a 19. század végén, 20. század elején érte el csúcspontját. 1888-ban alapították az első helyi hitelintézetet, szintén ebben az évben hetilap indult a városban, mely – több címváltoztatással – az első világháború kitörésének évéig, 1914-ig jelent meg. 1891-re elkészült a várost Debrecennel összekötő vasútvonal, majd öt év elteltével, 1896-ban átadták a várost az Alföld délebbi területével összekapcsoló vasútvonalat is.

Szintén 1896-ban készült el az egykori nemesi kúriából átalakított, korai szecessziós stílusú – ma is azonos funkcióban használt – városháza.

Számos egyesület alakult ezekben az évtizedekben a rohamosan fejlődő K.-ban, többek között az 1896-ban létrehozott Múzeum- és Könyvtáregylet, az 1893-as alapítású Polgári Kaszinó, az 1897-es Törzskaszinó (= Űri Kaszinó), valamint az 1913-ban életre hívott Torna Club.

A város lakossága ebben a korszakban – illetve még a későbbiekben is egy ideig – folyamatosan nőtt. 1880-ban 6846, 1900-ban 8643, 1920-ban 9543, 1941-ben pedig 10 666 volt K. lakóinak száma, akiknek jelentős része a környező tanyákon, a város hatalmas, 26 000–28 000 holdas határában élt.

A polgári fejlődés időszaka az első világháborúval véget ért. A háború, a tanácsköztársaság és az azt követő, 1920 februárjáig tartó román megszállás után az – ekkor már nagyközség(!) – település többé nem tudta visszaszerezni, de megközelíteni sem a térségben betöltött korábbi szerepét.

A második világháborút követő évtizedekben a Közép-Tiszavidék, s így K. is nagy mértékű iparosodáson ment át. Az 1949-ben alapított Öntöző Nemzeti Vállalatból, mely eredetileg a nagyközség körül 1942-től sorra kialakított rizsföldek vízzel való ellátását volt hivatott biztosítani, az ötvenes évek végére fejlődött ki a – rövidesen

⁵⁹ A sajátos megfogalmazást az indokolja, hogy K. – a Közép-Tiszavidék számos más településéhez hasonlóan – több alkalommal „váltott megyét”, azaz került megyehatár-módosítással egyik megyéből a másikba. De – értelemszerűen – minden alkalommal, azaz minden megyében, megyeszélen fekvő, a (különböző) megyeszékhelyektől, központoktól, nagyobb városoktól többé-kevésbé távol eső, s ekként nem túl jelentős település maradt.

exportra is gyártó – Vízgépészeti Vállalat. A hatvanas évektől felgyorsult helyi ipartelepítés során számos fővárosi, nagyvárosi üzem hozott létre telephelyeket, gyáregységeket a településen. Ezek közül a legjelentősebb a Magyar Hajó- és Darugár helybeli gyáregysége volt, melyet 1976. november 1-jén nyitottak meg.⁶⁰

Az iparosítás és az ezzel együtt járó népességgyarapodás egyik következményeként, K. 1984. január 1-jén (ismételten) városi rangot kapott.

A HELYI CIGÁNYSÁG

A településen, illetve annak közvetlen környékén a második világháború után – a többségi magyar lakosság számára is élesen elkülöníthető – három cigány közösség/csoport élt:

- Sár-, vályog és egyéb alacsony presztízsű munkákból élő, már ekkor tájt is szinte kizárólagosan magyar anyanyelvű romungrók, azaz magyarcigányok, vékony – két-három családnyi – zenész réteggel.

Jónás Rudolf munka közben, 1950 körül

⁶⁰ Ennek tizenöt évvel később, 1991-ben bekövetkezett bezárásakor 1200(!) – zömében helybeli – munkavállaló került az utcára.

- A jellemzően apróbb fém munkákat végző s részben a század ötvenes éveinek elejéig vándorló, ekkor még dominánsan cigány (romani) anyanyelvű – mind a magyarok, mind más cigány csoportok által talán leginkább lenézett – oláh cigányok.
- Román anyanyelvű, az utóbbi két évtized hazai cigánisztikai szakirodalmában a leggyakrabban ticsánoknak nevezett, Tiszavidéki beások vagy elterjedtebb – s az ország egész területén inkább ismert – magyar nevükön: teknős/teknővájó cigányok.

A magyarcigányok

A helybeli romungrók a 20. század negyvenes, ötvenes évtizedeinek fordulójáig tipikus (magyar)cigány munkákkal foglalkoztak. Bár felméréseink, kutatási adataink nincsenek róla, de a visszaemlékezések alapján ezek nélkül is biztosra vehető, hogy legtöbbjük – az idényfüggő mezőgazdasági bérmunka, summás munka mellett – vályogvetéssel, sármunkákkal, főként parasztházak, különböző melléképületek és kemencék tapasztásos „felújításával” próbálta biztosítani önmaga és családja megélhetését, mely tevékenységeken túl – szintén idénytől függően – még esetleg a tippanszedésnek és az ebből történő meszelőkészítésnek és a hajdani településen csak egyénileg, cigányok által végzett árnyékszékürítésnek, -tisztításnak lehető megélhetésükben némi szerepe.

Kis számú, de hírhedetten öntudatos,⁶¹ más cigányokat, cigány csoportokat mélyen megvető zenészeik – amennyire ennek utána tudtam nézni, kutatni – komolyabb, országos, pláne világkarriert nem csináltak. Még annak ellenére sem, hogy közülük többen a legnehezebb években is zenészként – és csak zenészként! – próbáltak megélni. A helybeli emlékezet úgy tartja számon, hogy még a máso-

⁶¹ Erre nézve tipikus történet nemesi származású adatközlőm, a helyi református egyházközség jelenlegi gondnokának, a legnagyobb helyi földbirtokos család leszármazottjának, L. I.-nek egyik „meséje”, mely szerint szülei 1930 körüli esküvőjén egy helybeli idősebb cigányzenész két nóta között azzal a kijelentéssel lepte meg a helyi és messze földről érkezett nemesekből, földbirtokosokból és politikusokból álló társaságot, hogy „Mi urak tartsunk össze!”

dik világháború előtt egy időben a város zenész cigányai közül többen is játszottak a debreceni Arany Bika szállóban.

Az viszont valóban tény, hogy a Kilenclyükú hídnál levő Hortobágyi csárdában még a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveiben is zenéltek a településről való cigányok, illetve az is tény, hogy a kevésbé nagynevű Patkós csárdában olykor-olykor még ma is játszanak a hajdan jobb napokat látott itteni muzsikus cigányság – minden valószínűség szerint utolsó – képviselői.

Az oláh cigányok

A kisváros, nem túl nagy lélekszámú oláh cigányságának⁶² történetéről keveset tudunk. Korábbi történetüket illetően nagyon valószínű, hogy nem sokban különböztek a környék más oláh cigány közösségeitől, azaz a múlt század ötvenes éveikig főként kisebb fémmunkákból (pl. csengőöntés, edényjavítás stb.), különösen apróbb réztárgyak (pl. téstaszaggató, „csigacsináló”) készítéséből és ezek árusításából éltek, illetve kisebb számban – legalábbis amíg lehetőség volt rá – részben vándorolva teheték ugyanezt. (A visszaemlékezések, elsősorban a többször említett L. I. visszaemlékezései is ezeket erősítik meg.)⁶³

Az általam valamilyen szinten megismert – jelenleg a városban élő – oláh cigányok lovári, másári és gurvári eredetűek, de hajdani cigány nyelvüket/nyelveiket már alig-alig beszélik. Rokonságuk nagyobb rész – elsősorban – Kunmadarason,⁶⁴ továbbá Tiszazigaron, s a

⁶² Az oláh cigány szót annak „köznyelvi” értelmében használom. A település mai oláh cigányságának egyik fontos összetevője, a hajdan e térségre oly jellemző – elsősorban fémműves – gurvári cigányság a szó szigorúan nyelvészeti értelmében nem oláh cigány közösség (volt). Egykori – már csupán szórványokban élő – nyelvük átmenetnek tekinthető a tényleges oláh cigány dialektusok és a magyarcigányok valaha beszélt kárpáti cigány nyelve között. (Lásd pl. Landauer 2004, 17.)

⁶³ 1938-as születésű adatközlőm – többek között – arról is említést tett, hogy tíz-tizenegy éves gyerekként, azaz 1948/49 táján még maga is látott a közeli Hortobágyon vándorló oláh cigányokat, akik egy alkalommal – apjától engedélyt kérve – épp az ő egyik tanyájuk mellett, egy facsoport alatt vertek szállást, ahol rögtön tüzet raktak, egy nagy üstben vizet forraltak, és a környéken összeszedett sündisznókat – élve beledobálva(!) – kezdték főzni.

⁶⁴ Kunmadaras a szocializmus évtizedei alatt a ma K.-ban élő lett oláh cigányság egyik legfontosabb kibocsátó települése volt.

környékbeli nagyobb városokban, azaz Egerben, Füzesabonyban, Püspökladányban, Karcagon, a távolabbi városok közül pedig Gyöngyösön s az újabb kori népességvándorlások egyik eredményeként Budapesten él.

A nyelvvesztésen túl erőteljes kultúra- és értékvesztés is jellemzi közösségüket – vagy inkább a ma e „közösséghez” sorolható helybeli cigány családokat. Ezen kultúra- és értékvesztésben – legalábbis számos helyi nem cigány lakos véleménye szerint – a hajdan még Kunmadarason élő cigányok és az ottani szovjet katonai repülőtér legnagyobbbrészt orosz kiszolgáló személyzete közötti kapcsolatoknak is komoly szerepe lehetett. E helybeliek szerint ez a pár évtizeddel ezelőtti orosz–cigány „közeledés” a magyarázata a szőke és kékszemű cigány gyerekek és -fiatalok K.-ban ma tapasztalható viszonylag nagy arányának is.

Néhány – a hagyományos cigány kultúrát, értékeket és így a nyelvet is erőteljesebben őrző – család a helybeli beás cigányokhoz hasonlatosan kereskedelemmel, illetve alkalmankénti kereskedéssel (is) foglalkozik, bár – velük ellentétben – árucikkeikből semmit sem maguk állítanak elő.

A város mai oláh cigány, illetve oláhcigány eredetű lakosságának döntő többsége azonban – főként az ötvenes-hatvanas évek erőltetett iparosítása s az azt támogató szocialista „kisebbségpolitika” következtében – a nyelv mellett hagyományos kultúráját is feladta, s a település szegényebb magyarcigányaival keveredve, részben rokonságba kerülve, napjainkra tőlük jobbra alig különböztethető meg.

Az utóbbi években, évtizedekben beköltözött oláhcigányok rokoni és ismeretségi körének lassú bevándorlása – s így létszámuk és arányuk növekedése – mind lassabban ugyan, de napjainkban is tart.

A beások

A térség – s így a város – beás cigánysága egyike a legkevésbé ismert, mai magyarországi cigány csoportoknak, közösségeknek. A velük foglalkozó, csekély mennyiségű írás a leggyakrabban ticsánnak nevezi e közösséget, s a(z) eredetileg) román anyanyelvű

teknős vagy teknővájó cigányok egyik hazai csoportjaként tartja őket számon.⁶⁵

A helyi beások – legalábbis tapasztalatom szerint – azonban nem ismerik a *ticsán* szót,⁶⁶ és saját magukat egyszerűen *teknősnek*, *teknős cigánynak*, esetenként pedig *beásnak*, míg ősi nyelvüket – dunántúli rokonaik nyelvhasználatával éles ellentétben – mind magyarul, mind pedig anyanyelvükön, azaz románul – *románnak* nevezik. Nyelváltozatukat illetően a beáság legkiválóbb hazai ismerője, *Kovalcsik Katalin* úgy vélekedik, hogy ennek szókinccse „jóval bővebben merít a mai román nyelvből [mint az árgyelánoké és muncsánoké – L. A.], ami arra utal, hogy [...] kevesebb idő óta vannak tisztán magyar környezetben”.

Eredetükkel kapcsolatban a vonatkozó ciganisztikai szakirodalomban az a – szintén Kovalcsik Katalintól származó – vélekedés öröklődik, hogy a román (nyelvű) területek felől érkező cigány csoportok közül utolsókként, a 20. század tízes éveiben kerültek hazánk mai területére, s rövid szabolcsi és szatmári tartózkodást követően költöztek csupán a Közép-Tisza-vidékre.⁶⁷ Bevándorlásuk viszonylag kései voltát – nyelvük tanúságán túl – az is megerősíteni látszik, hogy hozzájuk nagy mér-

Beások, 1916 (Gecse Árpád felvétele, Alattyán)

⁶⁵ A két másik csoport a három nagy dél-dunántúli megye – Baranya, Somogy, Tolna – cigányságának többségét alkotó, római katolikus árgyelánok és a Baranya déli részsein, Sikkos és az országhatár között, különösen a száz százalékosan cigány lakosságú Alsószentmártonban élő – eredetileg ortodox vallású – muncsánok csoportja.

⁶⁶ A településen egyetlen olyan embert találtam, aki ismerte e kifejezést – a református iskola egyik tanárnjét. Ő viszont – saját bevallása szerint – a szakirodalomból ismerte.

⁶⁷ Számos – az utóbbi időben előkerült – adat mindinkább azt látszik valószínűsíteni, hogy a beások itteni betelepődése már a 19. század második felében megindulhatott.

tékben hasonló s részben azonos vagy majdnem azonos vezetékneveket viselő cigányközösségek, -csoportok a mai napig élnek keleti szomszédunk területén.

Mai, magyarországi központjuk a Közép-Tiszavidék, különösen Tiszafüred és a Tisza túlsópartján tíz kilométerre, nyugati irányban levő, Heves megyei Poroszló.

Tipikus, közösségspecifikus vezetéknevek a Nyerlucz, Serbán, Lingurár és ezek más írásmódú vagy kis mértékben eltérő változatai.

Vallásukkal kapcsolatban – őket egyébként valóban ismerő – helybeli nem cigányok között az a vélekedés tapasztalható, hogy eredetileg katolikusok, illetve görög katolikusok voltak. Ezt cigány adatközlőim egyöntetűen tagadják, s magukat római katolikusnak vallják.

A városban ma élő beás cigányoktól közösségük eredetére vonatkozó információt eddig nem találtam. Az általam megismert családok, illetve adatközlők emlékezete az 1920-as, 30-as éveknél korábbi események és személyek emlékét nem őrzi;⁶⁸ szüleik és nagyszüleik ezekben az évtizedekben viszont már a település közelében, a visszaemlékezések szerint elsősorban Tiszadorogmán és Tiszacsegén éltek. Közelebbi múltjukról annyi volt megállapítható, hogy – a helybeli magyarcigány zenészekhez hasonlatosan⁶⁹ – a legnehezebb szocialista időkben is az utolsó pillanatig küzdöttek hagyományos mesterségükért/mesterségeikért, esetükben a teknővájásért és egyéb ehhez kapcsolódó famunkákért. Amikor ennek/ezeknek végleg bealkonyult, a beások egy része elköltözött, elvándorolt a településről, illetve a térségből, míg az itt maradók rendkívül jó érzékkel váltottak, és áttértek először a kosárfonásra, majd egyéb fűzfavesszőből készült termékek, használati tárgyak és később – kisebb mennyiségben – vesszőbútorok gyártására és árusítására.

A térségből való részleges elköltözésük – legalábbis mai tudásunk szerint – két nagyobb „hullámban” zajlott. Az elköltözés első hullá-

⁶⁸ Illetve, ha igen, akkor adatközlőim ezeket nem akarták velem megosztani.

⁶⁹ Emellett az is a zenészekhez hasonlatos sajátosságuk, hogy – főleg jobb módú családjaik – rendkívüli mértékben, már-már a rasszizmussal határos módon különülnek el más cigány közösségektől, illetve azokról nyilatkozva is gyakorta már-már rasszista kijelentéseket tesznek. Illetve, ha igen, akkor adatközlőim ezeket nem akarták velem megosztani.

ma⁷⁰ – konkrét eseményhez és időponthoz egyelőre nem köthetően – a hatvanas évekre tehető; a távozó családok leginkább Pest megyében – Gödöllőn, Máriabesnyőn, Pécelen és Dunakeszin – telepedtek meg. A második hullám – több adatközlő szerint – a Tisza II., azaz a Kiskőrei Víztározó északi részének kialakítását megelőző munkálatokhoz, nevezetesen az Abádszalók és Tiszababolna közötti ártéri erdők – számos hely- és környékbeli beás számára is munkát jelentő – kiirtásához kapcsolódott; s így a hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére tehető. Egyik – e munkálatokban egykor szintén részt vevő – nem cigány adatközlő megfogalmazása szerint: „Amikor elfogyott a fa, eltűntek a teknős cigányok.” E második hullám elköltözői jellemzően szintén a bő tíz évvel korábban távozott rokonok, ismerősök által lakott településeken lettek új otthonra.

A helyben maradó, kosárfonásra, majd kereskedelemre áttért családok esetében kapóra jött – túl azon, hogy a teknő- és fakanál-készítés mellett ők már korábban is foglalkoztak fűzfavessző megmunkálással –, hogy az egyik helybeli fölbirtokos család K.-ban és a környékén már a 20. század első felében meghonosította az amerikai fűzet (*Salix Americana*), melynek vesszője egyrészt könnyebben megmunkálható, mint más fűzfajtáké, másrészt erősebb, s így nagyobb igénybevételnek kitett, hosszabb élettartamú tárgyak készítésére is alkalmas. (Ennek következtében K. egyébként már a negyvenes-ötvenes években is kosárfonó háziipari központ volt.)

A beások házilag gyártott termékeiket – miként korábban a teknőiket is – maguk árusították, s árukészleteiket egy idő után önálló beszerzésekkel is bővítve, változatosabbá téve először lassan kereskedőkké, a rendszerváltás után vállalkozókká, s szinte minden esetben jól működő vállalkozások, valóban keményen dolgozó, de jómódú – olykor feltűnően jómódú – tulajdonosaivá lettek.

A városban ma csupán a rendszerváltás után hazatért – s egy kisebb méretű üzemet is működtető – Sz. család és a beás cigányok foglalkoznak vesszőfonással és – különböző módokon, különböző nagyságrendben – vesszőtermékek kereskedésével, de az Európai

⁷⁰ Ezt megelőzően az ötvenes években költözött e vidékről déli irányba, Békés megyébe néhány beás család.

Uniós csatlakozás után bekövetkező változások nyomán mind nagyobb a valószínűsége, hogy hosszabb távon csak a beások fog-
nak/tudnak e tevékenység mellett kitartani.

A K.-ban élő beás közösséget előrehaladott nyelvváltás jellemzi. Míg közülük kikerülő adatközlőim, akik jobbra negyven év körü-
liek, illetve ennél esetenként jóval idősebbek voltak, mindannyian
beszélnek/beszéltek románul, gyermekeik, unokáik generációja –
az „öreges” elmondása szerint is, de egyéb forrásokból gyűjtött
információim szerint is – nem beszéli, legfeljebb érti az ősi nyel-
vet. Esetükben azonban az az egy biztosra vehető, hogy gyerme-
keiknek – kis számú kivételtől eltekintve – már nem fogják to-
vábbadni.

A településen és annak környékén élő beás cigányokkal kapcsolat-
ban azt még fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az e közösséghez
tartozó gyerekek és fiatalok egyrészt gyakran „oktathatóbbaknak”
tűnnek, mint más cigány csoportokból származó társaik – legalábbis
számos, velük foglalkozó pedagógus szerint; másrészt pedig több
esetben tapasztalható, hogy ők maguk is felismerik a magasabb – il-
letve viszonylag magasabb – iskolai végzettségben rejlő lehetősége-
ket. Gyermekeik cigány nemzetiségi iskolákban (pl. Gandhi Gimnázium,
Roma Esély Szakiskola) való esetleges továbbtanulását viszont
határozottan elutasítják. (Mindezek egyik következménye például
az, hogy az egyik nagyobb helybeli bolt pénztárosai között hosszabb
ideje dolgozik egy környékbeli településre való fiatal beás-cigány fia-
talasszony; valamint az is, hogy az egyik jobb módú beás család ese-
tében szülői döntés volt, hogy legidősebb lányuk diplomát fog sze-
rezni.)⁷¹

ÖSSZEFOGLALÁS

A szocializmus évtizedei alatt tehát mindhárom közösség nagy
mértékben átalakult. A magyar-cigányok zenész rétege a hetvenes
évekre elsorvadt, majd szinte eltűnt. Az oláh-cigányok jelentős

⁷¹ E lány egyébként a Józsa Móric Általános Iskolában végzett, s ma a város egyetlen
gimnáziumának tanulója.

mérvű nyelvvesztés után „kettészakadtak” egy a helybeli szegényebb romungróktól alig megkülönböztethető, részben velük keveredett, szegényebb csoportra, míg néhány, elsősorban megkapaszkodott, esetenként kimondottan jómódúvá lett. A teknősök a hetvenes évek elejére-közepére nagyjából elköltöztek a településről, helyben maradt családjaik először a kosárfonásra tértek át, majd szintén kereskedelemmel kezdtek foglalkozni, melynek következtében mára K. és környéke jómódú és jellegzetes cigányságává váltak.

Idősebb adatközlőim visszaemlékezései, s a rendelkezésemre álló kis számú, erre vonatkozó írásos dokumentumok tanúsága alapján biztosan állítható, hogy kimondott cigánytelep száz-százötven évre visszamenőleg nem volt a kisváros területén. Erőteljesen „cigányos” terület, településrész viszont igen, a város/nagyközség leginkább Gödröknek⁷² vagy Alvégnék nevezett, a vasúttól délre eső, alacsony presztízsű, kis része, ahol a már önmagában is vegyes összetételű cigány lakosság mellett, velük jórészt vegyülve laktak a helyi magyarok legszegényebb, főként mezőgazdasági idénymunkákból élő rétegei.

A Gödrök „cigányos” jellege napjainkban már nem annyira egyértelmű, mint valaha, mert módosabb vagy épp csak egy-egy alkalommal ügyesebb, szerencsésebb cigány lakói javarészt szétköltöztek a város más területeire. E településrész alacsony presztízse mindennek ellenére még ma is széles körben érzékelhető.⁷³

⁷² A – számos más településen is előforduló – Gödrök helynév az elterjedt helyi népetimológia szerint, az egykor e területen levő nagyszámú, a magyarcigányok által használt vályogvető gödör hatására született. (A név közszói eredetét valószínűsíti egyébként az is, hogy – más földrajzi nevekkal ellentétben – igen gyakran határozott névelős alakban használják.)

⁷³ Bár a város mai polgármestere maga is e terület lakója.

Gödrök, 2006

K. cigány lakosságának mai lélekszámáról, arányáról semmilyen adatunk nincs.⁷⁴ Az általam megkérdezettek közül – értve ezen a helyi elit értelmiségiek, társadalomtudósok egy részét, a helyi cigány kisebbségi önkormányzat – romungró származású – elnökhasszonyát, s a cigányokkal munkájuk során hivatalból foglalkozó pedagógusokat, önkormányzati dolgozókat, illetve a város ügyes-bajos dolgairól, problémáiról s ezek közt természetesen a helyi cigányságról, cigánykérdésről velem hosszan és meglepő nyíltsággal elbeszélgető polgármestert – senki nem akart (nem mert?) becslésekbe, tippelésekbe bocsátkozni. Abban viszont a megkérdezettek mindegyike

⁷⁴ Bő tíz évvel ezelőtti viszont van. Kertesi Gábor és Kézdi Gábor az 1992-es évre 428 főre, a település lakosságának 3 százalékára becsülte az e városban élő cigányok lélekszámát és arányát (Kertesi–Kézdi 1998).

egyérteltt, hogy a városban nincs cigánykérdés, cigányokkal/cigánysággal kapcsolatos feszültség – egyelőre még annak ellenére sem, hogy az újonnan beköltözöttek közül két népes család egyértelműen és kizárólagosan bűnözésből – és mind szervezetebb bűnözésből! – él. Ugyanakkor a nyilatkozók közül többen attól tartanak, hogy e családok most általános- és középiskolás korú fiúgyermek-einek felnövekedése után ez a helyzet változni fog, és előreláthatóan komoly indulatok, feszültségek szabadulnak majd el a településen. (Mindenesetre igencsak sokatmondó máris e kérdésben a polgármester azon – szokatlan őszinteségű – kijelentése, hogy amikor körülbelül négy évvel ezelőtt, a város egyetlen, az említett két család egyikének érdekeltégi körébe tartozó nyilvánosházánál, a „Melinda Presszónál” terület újra-felosztási ügyben fegyveres összecsapás zajlott egy ukrán szervezett bűnözői csoport és helybeli cigányok között, a város rendőrsége nem mert beavatkozni, és inkább megvárta a nagy távolságról érkező kommandósokat. A polgármester megfogalmazása szerint biztosra vehető volt, hogy „ők [=rendőrség] alulmaradtak volna”.

A JÓZSA MÓRIC REFORMÁTUS ALAPFOKÚ MŰVÉSZETOKTATÁSI TANINTÉZMÉNY ÉS ÓVODA

A múlt

A korabeli feljegyzések szerint akkoriban valószínűleg egészében református vallású K.-ban 1721-ben, Nagy Miklós bíró idején épült fel az első iskola. Ez után kerekén száz évvel rakták le az egyházközség új fiúiskolájának alapjait, melyet a következő évben fel is építettek. Majd újabb néhány újabb év elteltével, 1827-ben megépült a helyi reformátusság első leányiskolája is.

Az ekkori iskolák méretéről, tanulóiknak létszámáról pontos adatokat legkorábról 1845-ből ismerünk. Ebben az esztendőben a rektor keze alatt 78 fiú-, a segédtanító és leánytanító irányítása alatt pedig 103 fiú-, illetve 144 leánynövendék, azaz összesen 325 diák tanult a két, négyosztályos református iskolában.

A fiúiskola régi épületét, a mai utódintézmény névadójának, Józsa Móricnak hosszú, 1858-tól 1896-ig tartó itteni lelkipásztori szolgálata idején, 1869 és 1871 között lebontották. Ugyanekkor kezdtek hozzá nagy költségekkel az új, emeletes fiúiskola – a mai Józsa Móric Református Általános Iskola és Óvoda főépületének – felépítéséhez. Az 1890-es években, amikor a legtöbb, körülbelül 700 gyerek járt a helyi református iskolákba, a fiúiskola épületének telkén több újabb, különálló épületekben levő tantermet, valamint tanítói lakásokat alakítottak ki. A református iskola főépületének végső formáját az 1920-as években nyerte.

A jelen

A helyi református egyházközség a kilencvenes évek második felében, hosszú „küzdelem” után kapta vissza egykori elemi iskolájának épületét, melyben a szocializmus évtizedei alatt is oktatási intézmény, a Tóth Pál honvédtábornok nevét viselő általános iskola működött. E küzdelem lelke és motorja a csupán 1996-ban a városba érkező s a helyi cigányok és más szegénysorsúak között szokatlanul rövid idő alatt nagyon nagy – máig érzékelhető(!) – népszerűségre és tekintélyre szert tevő Sz. Sándor, református lelkipásztor volt.

Az épület visszaadását/visszakerülését és az egyházi oktatás elindítását – az általam megkérdezettek szerint legalábbis – a helybeli lakosság jelentős részének, bizonyos helyi politikai erők és sajtóorgániumok által gerjesztett ellenérzése, ellenszenvé kísérte.⁷⁵ Az intézmény fenntartói tisztét és egyházi felügyeletét jelenleg ellátó lelkész nő megfogalmazása szerint a helyiek gyökértelen, illetve gyökerét vesztett rétege számára felfoghatatlan volt, hogy „mit akar a református egyház az iskolával”. Sokakban – ugyancsak a lelkész nő megfogalmazása szerint – úgy csapódott le ez az eseménysor, hogy „a református egyház el akarja venni a Tóth Pál iskolát”.

⁷⁵ Az általam megkérdezett reformátusok egyöntetűen és nyíltan ezt állítják, de áttételesen ez derül ki a „másik” oldal megkérdezettjeinek nyilatkozataiból, visszaemlékezéseiből is.

Ekkor – s ekkor talán tulajdonképpen még nem is teljesen ok nélkül – kapott lábra a városban az a még ma is élénkén tapasztalható nézet vagy vélekedés, hogy K.-ban a református iskola „a cigány iskola”, illetve az intézmény óvodai része „a cigány óvoda”.

Ez, a kezdetekkor az intézmény indulását, azaz létét is veszélyeztetni látszó „ellenkampány” az utóbbi évekre a lakosság nagy többségének részéről kifulladásra látszik, ugyanakkor magam is beszéltem a városban olyan, egyébként rendszeresen templomba járó, római katolikus vallású házaspárral, akik ma is azt vallják, hogy semmi pénzért nem engednék gyermekeiket a református iskolába – őket idézve – „a cigányok közé”.

Az effajta „vélekedésnek” egyébiránt annyiban valóban lehet/lehetett némi alapja, hogy az intézmény indításakor – vallási hovatartozástól függetlenül – az alacsonyabb iskolázottságú, szegényebb helyi rétegek s valóban elsősorban a cigányság állt rokonszenvével és csekély befolyásával az egyházi iskola ügye mellé, illetve – értelemszerűen – ők írták ide elsőként és elsősorban gyermekeiket. (E kiállásnak valószínűleg részben egyébként az is oka volt, hogy ekkor, a kilencvenes évek közepén, második felében a cigány szülők és gyermekek a „versenyhátrány nélküli” önkormányzati iskolákban jelentős mérvű, burkolt és kevésbé burkolt diszkriminációt, cigányellenességet tapasztaltak, illetve véltek tapasztalni.)

A kezdetekkor, illetve az első néhány évben komoly támogatás, elsősorban tartós élelmiszer és taneszközök formájában a gyülekezet két hollandiai testvérgyülekezetétől – különösen Meerkerk reformátusaitól – érkezett.⁷⁶ A testvérgyülekezetek mellett – ekkor még – egy jómódú, helyi kötődésű, részben helyi család, J. Jenő volt nagykövet és családja is támogatta az iskolát. Ők – többek között – két mikrobuszt ajándékoztak az intézménynek, melyek közül a fiatalabb évjáratút alig egy év után, Budapestről, az Országház elől, ellopták, míg a korosabb ma is mindennapos használatban van.

Sz. Sándor 2002. január 30-án, a 4-es főút Debrecen és Apafa közötti szakaszán közlekedési baleset áldozata lett. A halála után tartott lelkesválasztásra a hívek nagy többsége által óhajtott özvegyével szemben J. Jenő „saját” jelöltet állított, aki azonban a szavazás

⁷⁶ Meerkerkből való például az intézmény óvodai részének teljes berendezése.

során a J. család tagjainak voksain kívül nem kapott több támogatást. A kudarcot, vereséget híresen rosszul tűrő család tagjai ezek után a városi televízióban támadást intéztek a lelkészre, illetve az eredmény ellen, manipuláltak, s így érvénytelennek nevezték a szavazást, és a megóvásáért, valamint azzal fenyegetőztek, hogy ha Sz. Sándorné marad az új lelkész, ők megvonják minden támogatásukat az iskolától. Lévén, hogy televíziós szereplésük nem érte el kívánt célját, néhány családtagja élén ezek után maga a jelenlegi családfele, J. Jenő látogatta meg a parókiát, és személyesen próbált nyomást gyakorolni a lelkészre – többek között – komoly fenyegetésként értelmezhető kijelentéseket is téve. Miután ez a látogatás is eredménytelen maradt, a J.-k és a helybeli református egyházközség kapcsolata teljesen megszakadt, s így abbamaradtak az iskolának és óvodának nyújtott korábbi támogatásaik is.

A Józsa Móric Református Alapfokú Tanintézmény az 1997/98-as tanévben kezdte meg működését, egy 22 fős elsős osztállyal és egy 15 fős óvodai csoporttal. A visszaemlékezések szerint az első osztálynak ekkor körülbelül negyven százaléka, az óvodai csoportnak viszont már megközelítőleg hatvan százaléka, azaz a többsége lehetett cigány. Az intézmény ezen korai időszakában – könnyen magyarázható módon – az óvodai rész gyerekszáma bővült nagyobb ütemben. Ide már az első félév végére közel negyven gyerek járt, akikre az volt a jellemző, hogy legnagyobb részt az akkori első osztályban tanuló gyerekek kisebb testvérei, unokatestvérei közül kerültek ki.

Az iskola és az óvoda gyerekszáma évről évre – bár komoly ingadozásokkal és eltérő ütemben – folyamatosan nőtt, miközben a cigány tanulók és óvodások aránya folyamatosan csökkent.

Az intézménynek 2005-ben – amikor az első már itt kezdett osztály ballagott – 198 iskolása és 62 óvodása, majd a 2006-os évben 204 iskolása és 65 óvodása volt.

A mai – 2007 szeptemberi – állapot szerint 224 iskolás és 78 óvodás jár az intézménybe, akiknek – a pedagógusok és a fenntartó becslése szerint – megközelítőleg már „csak” közel harminc százaléka tartozik valamelyik helybeli cigány közösséghez.

Az iskola 224 tanulójának oktatását-nevelését jelenleg 20 fős pedagógusgárda, valamint 2 óraadó látja el, míg az óvodai részben 6 óvónő és 3 dajka dolgozik. Rajtuk kívül 4 hitoktató tevékenykedik még az intézményben. Közülük kettő – természetesen – a református vallási oktatást végző lelkész és segédlelkésze, s mellettük további két katolikus hitoktató is dolgozik az iskolában, akik külön tartanak hittanórákat a több mint nyolcvan katolikus kisdíáknak.⁷⁷ (A környező településekről bejáró, illetve a város távolabbi részein – pl. a Gödrökben – lakó tanulókat iskolabusz hozza reggel és viszi haza délután.)

Az iskola mai állapotában tizenegy állandóan használt tanteremmel, valamint két ebédlővel rendelkezik – melyeket olykor szintén tanteremként használnak. A művészeti oktatás tantárgyait külön e célokra kialakított helyiségekben oktatják. Az iskola udvarán levő tornacsarnok 2003-ban készült el; ezt magán-, illetve városi rendezvények lebonyolítására rendszeresen bérbe adja az intézmény.

A 224 diák jelenleg nyolc – azaz évfolyamonként egy-egy – osztályba jár, amelyekben ötödiktől nyolcadik osztályig csoportbontásban – A és B csoportokra bontva – történik a tanulás. Az intézmény jellegéből fakadóan nagy hangsúly van a művészeti oktatáson. A tanulók ennek keretében kötelezően választhatnak a dráma, a tűzzománc, a kerámia, a társastánc és a fotó-média tantárgyak között, melyek valamelyikét elsőtől nyolcadik osztályig kell tanulniuk.

Az iskola eredményességéről, minőségéről objektív visszajelzésünk, felmérésünk – „korából” fakadóan – még nemigen lehet, hiszen csupán három elsőtől nyolcadikig ide járt osztály ballagott eddig az intézményben. Az viszont tény, hogy ezek cigány tanulói egyrészt bukás, illetve bukdácsolás nélkül haladtak végig az itt töltött nyolc éven, másrészt pedig ugyanúgy főként szakközépiskolákban és gimnáziumokban tanultak tovább, mint nem cigány osztálytársaik.

Az iskolában a bukás egyébiránt kevésbé jellemző, mint a lemorzsolódás, kihullás, azaz az, hogy a szülők előbb-utóbb kiveszik, és önkormányzati iskolába viszik át gyerekeiket. Az erre a sorsra jutott gyerekek viszont eddig egyébként szinte kizárólagosan a két – már

⁷⁷ A hitoktatás a település két önkormányzati iskolájában is négyük feladata.

említett, – egyértelműen bűnözésre „szakosodott” cigány család gyermekei voltak.⁷⁸

Tény mindemellett továbbá az is, hogy az utóbbi négy-öt évben számos különböző, országos tanulmányi versenyen nyertek, illetve értek el „dobogós” helyezést az iskola tanulói.⁷⁹

Az iskolának 2005-ben – amikor az első „saját” osztály ballagott⁸⁰ – két osztályban 30 végzős diákja volt. A 2006. és 2007. évben egy-egy osztály, 27, illetve 15 fős ballagott el. Az idei tanévben (2007/2008) pedig valószínűleg 29 gyerek fog az intézményben végezni.

Az iskola volt diákjai – a város egyetlen gimnáziuma mellett – a leggyakrabban Debrecen és Eger, kisebb számban pedig Karcag, Kunhegyes és Mezőtúr oktatási intézményeiben folytatják tanulmányaikat.

A KÖNYVTÁR

A városi könyvtár egy középiskolával és sportcsarnokkal közös 24 657 m² területű ingatlanon található, főépülete 847 m². A nyolcvanas évek közepén épült, s – az előző év őszén megkezdett beköltözés

⁷⁸ Ami megint csak abbéli meggyőződésemben erősített meg, hogy alapvetően más-ként kell viszonyulni „értéktörző” és „értékvesztett” cigány családok gyermekeihez, és más módszerekkel kell tanítani őket.

⁷⁹ Az iskola légkörét, „milyenségét” számomra egyelőre minden versenyeredménynél jobban jellemzik, minősítik bizonyos események, történetek.

Például az a 2005 szeptemberében történt eset, melynek során az egyik alsós, s zömében kimondottan jómódú családok gyermekeiből álló osztály szülei külön étkezést kezdtek gyermekeiknek követelni, mondván hogy „megfizetik, mert ők meg tudják fizetni”. Az igazgató és a lelkesítő válasza e felvetésre az volt, hogy „az iskolában mindenki – a takarítóktól diákokon, tanárokon át az igazgatóig – ugyanazt eszi és fogja enni, s akinek ez nem tetszik, elviheti a gyerekeit”. Minden gyerek maradt.

A másik, számomra jellemzőnek és sokatmondónak érzett eset két szegény sorsú s valószínűleg félcigány leánytestvér esete, akiknek édesanyja fiatalon meghalt, s az őket egyedül nevelő apa 2003-ban – a lelkesítő megfogalmazása szerint „balek-ként” – belekeveredett valamibe, és börtönbe került. Ekkor a lelkesítő a lehető legnagyobb természetességgel magához vette a két lányt, egyértelműen csak azért, hogy erre a remélhetően pár évre se kerüljek állami gondozásba.

⁸⁰ A 2005 előtt itt ballagott osztályok még az önkormányzati iskolában kezdtek.

után megközelítőleg fél évvel – 1988 áprilisában nyitotta meg kapu-
it. Jelenlegi állománya: körülbelül 60 000–65 000 könyv, 3500 fo-
lyóirat, 16 000–18 000 hírlapcikk-kivágot, 6000 színes és fekete-
fehér fénykép és dia, 7000–8000 aprónyomtatvány és könyvtári kéz-
irat, 2500 hangmez, 400–500 videokazetta, 2000 elektronikus do-
kumentum, valamint megközelítőleg 150 szakdolgozat. Mindezek
teljesen feltárva, percek alatt kereshető módon várják a könyvtár-
használókat.

G. S., a könyvtár nyugdíjasként is aktív volt igazgatója 1974 óta
dolgozik a városban, és 2003 nyaráig vezette az intézményt.
A könyvtár mai állapota, fejlettsége – csakúgy, mint épülete – elsőd-
legesen az ő érdeme. Elmondása szerint a hetvenes évek közepétől
végzett szakmai munkájának első másfél évtizede gyakorlatilag ar-
ról szól, hogy „miközben mások ebből a településből várost »csinál-
tak«, ő »megcsinálta« ennek a városnak a városi könyvtárát”.⁸¹

Visszaemlékezése szerint könyvtárosi munkája során a helyi cigány-
sággal mint olvasói csoporttal, -réteggel „számottevően” nem találko-
zott. A helybeli cigányság könyvtárhasználata gyakorlatilag az általá-
nos- és középiskolások könyvtárhasználatában merült/merül ki.

E helyzetben az sem változtatott, hogy járási feladatokat is ellátó
könyvtárként, még a hetvenes és nyolcvanas évek fordulója táján, ki-
mondottan teveli cigány gyerekek számára szerveztek olvasótáborokat.
E két-három éven át megtartott olvasótáborok azonban K.-t – cigánysá-
gának jellegéből és elhelyezkedéséből fakadóan – nem érintették, nem
érintették; míg a fő „célközönség”, elsősorban Tiszabura, Tiszaderzs,
Abádszalók és Kunmadaras cigánytelepeken élő gyermekei pedig –
minden értelemben – túl messze voltak a könyvtártól.

G. S. eme egykori olvasótáborokra ma úgy emlékszik vissza – illet-
ve abbamaradásukat, kudarcukat azzal magyarázza –, hogy valószí-
nűleg „túl mély volt a kút, amibe ekkor belenéztek” munkatársai.

A volt könyvtárigazgató a település cigányságát egyre növekvő lé-
lekszámú kisebbségként érzékeli. A hazai cigányság anyanyelvi és

⁸¹ Élete utóbbi másfél évtizede viszont már másról szól: „ahelyett, amire fölkészítet-
tek, hogy nézzem meg, hogy az egész épületben hol a leggyengébb téglá, s azt min-
dig erősebbre cseréljem ki, [...] pályám második szakaszában mindig ki kellett ven-
nem egy téglát...”

kulturális csoportjairól – saját bevallása szerint – nincs ismerete, illetve csak annyi, amennyit „jártában-keltében” – mindenekelőtt – itt a városban „felszedett”. Azt viszont így is érzékeli, hogy a mai betelepülők „nagyon mások”, mint például az ő „Illés haverja, aki a piacon másfél évtizede farmerlajbikat árul”, vagy mint az a család, amelynek egyik fia pár éve még – a szomszédos középiskolába járva – rendszeresen bejárt a könyvtárba, és magától vett kézbe egy-egy könyvet vagy újságot.⁸² Megfogalmazása szerint a beáramló cigányok „nem föltétlenül igazodnak a helybeli, több generáció óta itt élő cigány családokhoz”, s nemcsak hogy általában szegényebbek náluk – de sok esetben azt sem lehet tudni, hogy mit csinálnak, miből élnek... Gyermekük számára az élet már biztosan „nem a könyvtárról szól”.

Magyarcigányok, 2005

⁸² Illés és a könyvtárba be-bejáró fiú beások...